

12

**Millî Mücadele
Döneminde
Bayezid (Ağrı)**

**Bayezid (Ağrı)
During
the National Struggle**

Figen Atabey

Millî Mücadele Döneminde Bayezid (Ağrı)

Figen Atabey*

Özet

Ağrı Vilayeti, Karakilise/Karaköse adı altında Millî Mücadele yıllarında Erzurum Vilayeti'nin Bayezid Sancağı'na bağlı beş kazadan biri idi. Osmanlı Devleti'nin Rus ve İran sınırlarının kesişim hattında yer almasından dolayı Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus ve Ermeni işgaline maruz kalan Bayezid Sancağı, savaşın ağır yükünü Millî Mücadele yıllarında da omuzlarında taşımıştır. Bayezid Sancağı, 1919 yılının temmuz ayında Erzurum'da toplanan kongreye, kurucuları arasında Bayezid mebusu Şefik Bey'in de bulunduğu Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin fahri üyesi olarak katılmıştır. Aynı zamanda Bayezid Belediye Reisi Abdülaziz Bey tarafından Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Vilayeti Cemiyeti'nin Bayezid'de bir şubesi açılmıştır. Yine Millî Mücadele döneminde Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordunun 30 Ekim 1920'de Sarıkamış, Göle, Kağızman ve Kars'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasına yönelik gerçekleştirdiği askerî harekâtın başarıya ulaşmasında Bayezid Sancağı'na mensup Aşiret Alaylarının da büyük katkısı olmuştur. Doğu cephesinde Bayezid (Ağrı) halkı üzerlerine düşen fedakârlığı göstermiş ve Millî Mücadele süresince Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yanında yer almıştır. Çalışmada Millî Mücadele döneminde her türlü yokluk ve sefaletin yanı sıra Ermenilerin sınır baskınlarına ve mezalimlerine de maruz kalan Bayezid ve yöresi halkının Anadolu'nun birlik ve beraberlik mücadelesine önemli katkılar sağladığı ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Millî Mücadele, Bayezid (Ağrı) Sancağı, Aşiret Alayları, Ermeniler

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, fatabey[at]agri.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7916-1602.

Bayezid (Ağrı) During the National Struggle

Abstract

The province of Ağrı, under the name of Karakilise/Karaköse, was one of the five districts of the Bayezid sanjak of the Erzurum province in the National Struggle. Bayezid sanjak, which was exposed to the Russian and the Armenian occupation during the First World War due to its location at the intersection of the Russian and Iranian borders of the Ottoman Empire, carried the heavy burden of the war on its shoulders during the National Struggle. Bayezid sanjak attended the congress held in Erzurum in July 1919 as an honorary member of the Eastern Province Defense Society, among the founders of which was Bayezid's deputy, Şefik Bey. At the same time, a branch of the Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Vilayeti Cemiyeti was opened in Bayezid by Bayezid Mayor Abdülaziz Bey. Again, in the National Struggle, the Tribal Regiments of the Bayezid sanjak also made a great contribution to the success of the military operation of the 15th Corps under the command of Kâzım Karabekir Pasha on October 30, 1920, to liberate Sarıkamış, Göle, Kağızman and Kars from the Armenian occupation. The people of Bayezid (Ağrı) showed their sacrifice on the eastern front and stood by the Grand National Assembly of Türkiye during the National Struggle. In the study, it was revealed that Bayezid and the people of his region made significant contributions to the unity and solidarity struggle of Anatolia, even though they were exposed to all kinds of poverty and misery as well as border raids and atrocities by the Armenians during the National Struggle Period.

Keywords

National Struggle, Bayezid (Ağrı) Sanjak, Tribal Regiments, the Armenians

1. Giriş

Ağrı Vilayeti, Karakilise/Karaköse adı altında Millî Mücadele yıllarında Erzurum Vilayeti'nin Bayezid Sancağı'na bağlı beş kazadan biri idi. Osmanlı klasik döneminde köy çapında bir yönetim birimi iken buranın ismi, "tuzlu çeşme" anlamına gelen Şorbulak'dı. Ağrı, 19. yüzyılda Karakilise adı altında Erzurum Vilayeti'nin Bayezid Sancağı'na bağlı bir kaza olarak yönetilmiş ve 1919 yılı Kasım ayında Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın girişimleri ile Karaköse adını almıştır.¹ Dolayısıyla çalışmada Millî Mücadele döneminde önce Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan daha sonra da müstakil idare edilen Bayezid Sancağı ve ona tabi olan Karakilise/Karaköse, Diyadin, Eleşkirt, Tutak ve Patnos Kazası idari birimlerindeki gelişmeler ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Rus ve İran sınırlarının kesişim hattında yer almasından dolayı işgal ve istilalara maruz kalan Bayezid ve havalisi, sosyo-ekonomik ve demografik açılarından pek çok dönüşüm yaşamıştır. Savaşın ağır yükünü omuzlarında taşıyan Bayezid'in toparlanması ve savaşın izlerini silmesi uzun yıllar almıştır. Millî Mücadele'nin devam ettiği dönemde Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Efendi'nin girişimleriyle Bayezid, 18 Ağustos 1920'de Erzurum Vilayeti'nden ayrılarak müstakil sancak hâline getirilmiştir.² 14 Kasım 1920'de Türk Ordusu'nun kesin zaferiyle anavatana katılan Iğdır ve Kulp kazaları Bayezid müstakil sancağına bağlanmıştır. Bu suretle Bayezid'e bağlı Diyadin, Karaköse, Eleşkirt, Tutak, Iğdır ve Kulp adında altı kaza bulunmuştur.³ 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte sancakların vilayet olarak değiştirilmesi kararı uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Bayezid Sancağı da 1923 yılında vilayet merkezi konumuna getirilmiştir. 24 Kasım 1926 tarihinde 4395 sayılı kararla merkezi Bayezid olan il merkezinin Karaköse'ye nakledilmesi kararı alınmış ve değişiklik 1927 yılında gerçekleştirilmiştir. Yeni düzenleme ile Bayezid ise ilçe statüsüne indirilmiştir.⁴ Bayezid ilçe, Karaköse (Ağrı) Kazası ise il merkezi yapılmıştır. Mutasarrıf Kâmil Bey, ilk vali olarak atanmıştır.⁵ 1934 yılında Iğdır ve Kulp buradan alınarak Kars'a bağlanmıştır.

¹ Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa 27 Ekim-8 Kasım 1919 tarihleri arasında Pasinler-Eleşkirt-Bayezid -Ernis ve Van'ı gezerek, buralardaki askeri birlikleri teftiş edip, Ermeni tehdidine karşı halkı uyarmıştır. 9 Kasım 1919'da Harbiye Nezaretine bahse konu teftiş gezisine dair hazırladığı 7 maddelik raporunun 6. Maddesinde, (şimdiki Ağrı ili merkezi) "Karakilise" adının "Karaköse"ye çevrilmesini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmiştir. (M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1991, s.30).

² *TBMM Kavanin Mecmuası*, C.I, 25.3.1943, s.419.

³ Merkezinin Musun adında bir nahiyesi, Iğdır Kazası'nın merkezi Ortagüne köyü olan Aralık adında bir nahiyesi, Kulp Kazası'nın Parçanis ve Pernabut adlı iki nahiyesi, Diyadin Kazası'nın Taşlıçay adında bir nahiyesi, Karaköse Kazası'nın Hamur, merkezi Cemi Çeto olan Mekerze adında iki nahiyesi vardı. Tutak Kazası'nın Patnos ve Sıpkı adında iki nahiyesi, Eleşkirt Kazası'nın merkezi Tahir köyü olan Haliyaz adında bir nahiyesi bulunmaktaydı. 1934 yılında ilçe olarak Kars iline bağlanan Iğdır, 1992'de il statüsüne getirilmiştir. Kars, *Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına Kadar Beyazıt ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne*, s.239.

⁴ *BCA*, 30-18-1-2 / 54-33-16; *Düster 3.Tertip*, C.8, 2. Basım, Ankara: 1946, s.11.

⁵ Ali Hızlı. "1920-1965 TBMM Dönemlerinde Görev Yapan Ağrı Mebusları" Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: 2004, s.18.

1935 yılında da kendi sınırları içerisinde bulunan ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'ndan esinlenilerek Karaköse il adı "Ağrı" olarak değiştirilmiştir. 1935 yılındaki bu değişiklikle birlikte eski merkez olan Bayezid'in adının başına "Doğu" kelimesi eklenerek "Doğubayezid" adını almıştır.⁶ İlçe merkezi, 1936'da 5 km. batıda kendi adıyla anılan ovaya, yani günümüzdeki yerine taşınmıştır.⁷

Bayezid Sancağı, Birinci Dünya Savaşı'nda ve Millî Mücadele'de Ermeni olaylarının en şiddetli geçtiği merkezlerden biridir. Eski bir Urartu kalesinin yerine kurulmuş bulunan Bayezid Sancağı, tarih boyunca önemli bir askerî üs ve ticaret merkezi görevini üstlenmişti. İlçe merkezinin tarihsel ve coğrafik olarak en önemli yanı İran ile Türkiye sınırını teşkil etmesidir. İsmi Moğolların bir kolu olan Celayir Beyliğinden Şehzade Bayezid'den alan şehir, birçok farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Sancak merkezi özellikle XVIII. yüzyılda sosyal ve ekonomik olarak büyük değişimlere sahne olmuştur. 1700-1784 yılları arasında Bayezid Sancağı'nı kontrolü altında tutan Çıldiroğullarından I. İshak Paşa zamanında başlayıp torunu II. İshak Paşa zamanında tamamlanan saray, sancağın büyük önem kazanmasına vesile olmuştur. Bayezid ve çevresi, Doğu Anadolu'nun Yukarı Murat havzası olarak adlandırılan kısmındadır. Adı geçen havalı Türkiye'nin en yüksek bölgelerinden birini oluşturmaktadır. Bölgenin kuzeyinde Kars ve Iğdır, doğusunda İran, güneyinde Van, batısında Erzurum ve Muş vilayetleri bulunmaktadır. Konum itibarıyla Doğu Karadeniz kıyılarının en önemli limanına sahip olan Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolu güzergâhında yer alan il toprakları, Türkiye'den İran'a devam eden yol üzerindeki son durağı teşkil etmektedir. Bu son durağı, günümüzde Türkiye'nin doğudaki en önemli sınır kapısı olan Gürbulak Sınır Kapısı oluşturmaktadır.⁸

Bayezid ve havalisi, Türklerin fethine kadar, İranlıların, Gürcülerin ve Ermenilerin yaşadığı ve sürekli de el değiştirilen bir yerdir. Bölge uzun süre Doğu Roma (Bizans) hâkimiyetinde kalmış ve Bizans-İran, Bizans-Arap mücadelelerine sahne olmuştur. 1020'den itibaren Çağrı Bey komutasında Türkler bölgeye akınlar düzenlemişler ve bu akınlar neticesinde bölgenin kaderi değişmiştir. Ordularla gelen Türk gruplar, bölgeye yerleşmişler ve vatan yapma düşüncesiyle iskân politikası takip etmişlerdir. Fetih ve iskân siyaseti, Sultan Alpaslan ve Melih Şah döneminde de artarak devam etmiştir. Bölge, tarihi süreçte sırasıyla Moğollar, Celayirler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayet Osmanlıların yönetiminde kalmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'ndan sonra Bayezid, ilk kez Osmanlı topraklarına dahil olmuş, ancak kısa bir süre sonra bölge tekrar Safevilerin eline geçmiştir. 1533 yılında Kanuni Sultan Süleyman elden çıkan bu bölgeyi tekrar geri almıştır. Bayezid, 1535 ve 1548-1549

⁶ BCA, 30-18-1-2 / 54-33-16; Tuncel, Metin. "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: 2009, s.390.

⁷ İsmet Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1982, s.130-132.

⁸ Faruk Kaya-Yakup Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhî ve İçtimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 30, 2014, s.160.

yıllarında İranlılarla yapılan savaşların da merkezindeydi. 1555'te yapılan anlaşmayla savaşlara son verilmiştir. Bayezid bir sınır kalesi olarak Osmanlılar ile Safeviler arasında birkaç kez daha el değiştirmiş ve bölge kesin olarak 1578 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.⁹

Bölgenin Osmanlı Devleti tarafından 1578'de kesin fethinden sonra Bayezid aynı tarihte tahrire tabi tutularak sancak statüsüne alınmış ve Van Eyaletine bağlanmıştır. Bahse konu sancağın idari taksimattaki yeri ise yurtluk-ocaklık şeklinde belirlenmiştir. Daha sonraki süreçte Bayezid; bazen mutasarrıflık, sancak, liva ve bazen de kaza şeklinde idari durumunu devam ettirmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesi ile vilayetlerin, livaların, kazaların, köylerin idari yapılanmaları tamamlanmıştır. Bu suretle idari yapı Bayezid Sancağı merkez olmak üzere Eleşkirt, Karakilise/Karaköse, Antâb (Tutak ve Hamur dahil), Diyadin kazaları ve Patnos Nahiyesi'nden kurulmuştur.

2. Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Bayezid (Ağrı)'de İçtimaî ve Demografik Durum

Bayezid Sancağı, sınır şehri olmasından dolayı tarih boyunca Doğu'dan gelen saldırılara maruz kalan ilk bölgelerden biri konumundaydı. 1821 yılındaki İran istilası sırasında oldukça tahrip edilen Bayezid Sancağı, 1828, 1855 ve 1877 tarihlerinde Ruslar tarafından işgal edilmiş, sırasıyla 1829 Edirne Antlaşması, 1856 Paris Antlaşması ve 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne geri verilmişti. Rus işgalleri nüfus üzerinde olumsuz etkiler yapmıştı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda işgal edilen şehirdeki Müslüman halk, başka yerlere kaçmak zorunda kalmıştı. Bu işgal sırasında Bayezid'in nüfusunun bir kısmı zorla Gümrü ve Revan'a sürülmüşlerdi. Savaş sonrası dönemde bölgede kıtlık baş göstermiş ve binlerce insan perişan vaziyete düşmüştü.¹⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında Erzurum Vilayeti'ne bağlı bulunan Bayezid Sancağı'nda yaşamakta olan nüfusun büyük çoğunluğunu Müslüman Kürtler oluşturmaktaydı. Bunun yanı sıra sancakta önemli oranda Türk ile Hıristiyan Ermeni nüfus da yaşamaktaydı. Sancakta nüfusun en yoğun olduğu kazalar sırasıyla Eleşkirt, Bayezid, Karakilise (Karaköse), Antâb (Tutak) ve Diyadin'di. 19. yüzyılın sonlarına doğru Karakilise'nin nüfusunda yaklaşık yarı yarıya bir düşüş söz konusudur. Bu düşüş, daha ziyade 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın bölgenin nüfus ve demografisine olan etkisinden sonraki Ermeni hadiselerinden ve Ermenilerin bölgeyi terk ederek Kafkasya'ya göç etmelerinden kaynaklanmıştır.¹¹ Bayezid Sancağı'nda gayrimüslimlerin yoğun olduğu bölgeler Karakilise Kazası ve Eleşkirt ovasıdır. Karakilise ve Eleşkirt'te Müslümanların yarısı

⁹ Abdülkadir Gül, "Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı: 2010, s.157.

¹⁰ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağı'nda Demografik Durum", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: 2009, s.316.

¹¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün-Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Fatma Sarıkaya, Ankara: TTK Yayınları, 2012, s.120.

kadar Hristiyan nüfus yaşamakta iken, sancağın genelinde Müslümanlar, Hristiyanların dört katından fazladır. Bu suretle sancakta Müslüman nüfusla bir arada yaşayan Hristiyan Ermeni nüfusunda yıllar itibariyle bir azalma meydana gelmiştir. 19. yüzyılın ortalarında %30'a yaklaşan Ermeni nüfusunun, yüzyılın sonlarına doğru giderek azaldığı ve %20'nin altına indiği gözlenmektedir. Ermeniler dışında sancak dahilinde yaşayan başka bir unsur da az sayıda olmak üzere Yezidilerdi. Çoğunluğu yerleşik düzeni benimsemiş olan Yezidilerin çok az bir kısmının göçebe hayat tarzı sürdürdüğü görülmektedir.¹²

Bayezid Sancağı nüfusunun bir kısmı yerleşik hayat sürdürmekteyken önemli bir kısmını da konargöçer aşiretler teşkil etmekteydi. Göçebe aşiretlerinin önemlileri, Celalî, Hayderânî, Sıpkî/Sıpkânî ve Zilan/Zilanlu aşiretleriydiler. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki sıhhi-içtimai teftiş raporlarına konu olan 1913 tarihli Dr. Şerif Bey'in Raporu'nda Bayezid hakkında teferruatlı bilgi elde etmek mümkündür. 1913 yılı verilerine göre Bayezid Sancağı merkezindeki yapılar 552 haneden ibaret olup, çarşı yakınında idadi ve iptidai mektepleri ve beş cami-i şerif ile iki medrese, iki tekke, bir türbe ve dört kilise mevcuttu. Bunlara ilaveten 1 hamam, 21 han, 194 dükkân ve mağaza, 5 kahvehane, 7 meyhane, 30 değirmen, 7 kireç ve kiremithane, 3 tabakhane ve 1 hükümet konağı ile 1 hapisane bulunmaktaydı. Bu sosyal yapılar sancağın ihtiyacını tam olarak karşılayamamaktaydı.¹³ Bayezid'de halk arasında kullanılan dil Türkçe ve Kürtçeydi. Hükümet ve mekteplerde kullanılan resmî dil ise tamamen Türkçeydi.¹⁴

1911-1912 yıllarına ait tespitlerde Bayezid'in merkezine bağlı 110 köy ile Merkez ve Çukur nahiyeleri, Diyadin'e bağlı 78 köy ve Diyadin Merkez ve Taşlıçay nahiyeleri, Karakilise'ye bağlı 155 köy ile Karakilise Merkez, Hamur ve Mirgezer nahiyeleri, Eleşkirt'e bağlı 111 köy ile Eleşkirt Merkez ve Halyaz nahiyeleri, Antâb (Tutak)'a bağlı 96 köy ile Antab Merkez, Sebki (Sipkanlı) ve Patnos nahiyeleri bulunmaktaydı. Bu verilerden anlaşıldığı üzere Bayezid Sancağı'nda toplamda 550 köy mevcuttu.¹⁵

1914 Osmanlı nüfus sayımına göre nüfusun idari birimlere dağılımı aşağıda gösterildiği gibidir:

Yerleşim Yeri	Müslüman Nüfusu	Hristiyan Nüfusu	Toplam Nüfus
Bayezid Merkez Kazası	20.952	2.619	23.571
Diyadin Kazası	19.640	904	20.544
Tutak Kazası	23.873	1070	24.943
Eleşkirt Kazası	23.368	4.202	27.570
Karakilise Kazası	22.142	3.177	25.319
Toplam	109.975	11.972	121.947

¹² Demirtaş, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağı'nda Demografik Durum*, s.321.

¹³ Dr. Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, Yayına Hazırlayan: Murat Küçükuşurlu, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s. 221- 226.

¹⁴ Dr. Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, s.8; Zübeyir Kars, "Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına Kadar Beyazıt ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: 2011, s. 241.

¹⁵ Yakup Karataş-Makul Yıldırım, "II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı", *Yakın Dönem Ağrı Tarihi*, Editörler: Ahmet Edi-Yakup Karataş, Bursa: Ekin Yayıncılık, 2020, s. 73.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl olan 1914 yılında Bayezid Sancağı'nın ne merkezinde ne de ilçelerinde Ermeniler demografik üstünlüğe sahip değildiler. Müslüman nüfusu neredeyse Ermeni nüfusun on katı büyüklükteydi. Bu durumun asıl sebebi Ermenilerin kaçarak Rusya tarafına geçmesi ve gönüllü birliklerin içinde yer almasıydı. Nitekim savaş başladıktan sonra gönüllü birliklerine ilk katılım gösterenler, Erzurum ve Bayezid bölgesinde yaşayan Ermeniler olmuştur.¹⁶

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan olağanüstü şartlar nedeniyle ve işgal altında kaldığı yıllar da dikkate alınacak olursa 1914-1918 yılları arasında atanan mutasarrıfların Bayezid'deki görev sürelerinin oldukça kısa olduğu gözlemlenmiştir. Bir süre liva kadısı tarafından yürütülmekte olan Bayezid Mutasarrıflığı Vekâleti'ne Nisan/Mayıs 1914'te eski merkez kaymakamı Vasıf Bey tayin edilmiştir. Ancak görevi esnasında Bayezid Mutasarrıfı Vasıf Bey'in savaş sırasındaki yersiz ve sakıncalı kararları yüzünden 2.000 Rus askerine karşı 5.000 kişilik bir kuvvet perişan bir hâlde firar etmişti. Daha sonra yetişen aşiret kuvvetleri tarafından Rus askerleri püskürtülmüş ise de Mutasarrıfın bu tavrı, Erzurum Valiliği tarafından "ihamet" olarak değerlendirilmişti. Bu sebeple Vasıf Bey görevden alınarak yerine Kasım 1914'te 33. Van Fırkası Komutanı olan İbrahim Bey, Bayezid Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. İbrahim Bey'in görevi de oldukça kısa sürmüştür. İbrahim Bey'in yerine 4 Ocak 1915'te Muradiye Kaymakamı Ziya Bey, Bayezid Mutasarrıflığı'na vekâleten tayin olunmuştur. 1918 yılı Temmuz ayına kadar Bayezid Mutasarrıfı olarak Hilmi Bey görev yapmıştır. Hilmi Beyin ardından Bayezid Sancağı Mutasarrıflığına Adalar Kazası Kaymakamı Adil Bey atanmıştır.¹⁷

3. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Bayezid Sancağı

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Bayezid bölgesindeki Ermeniler ciddi bir şekilde teşkilatlanmış ve bölgenin güvenliğini tehdit eder bir duruma gelmişlerdi. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar Bayezid Sancağı ve sınır bölgeleri, Rus birliklerinin ve Ermeni komitelerinin baskınları ve çatışmalarına sahne olmuştur. Bayezid Sancağı'nda yaşayan Ermenilerden savaşacak durumdaki erkeklerin büyük çoğunluğu Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere Rusya'ya geçmişlerdi. Rus Hükûmeti, tüm Ermeni gönüllüleri silahlandırarak bir kısmını Rus birlikleri içine yerleştirirken, çoğunluğunu ise gönüllü alaylar olarak teşkil etmişti.¹⁸ Savaşın başlamasıyla işgal edilen Bayezid ve havalisine Rus askerleri ile birlikte giren Ermeni çeteleri, bölge halkına katliam ve mezalime başlamışlardır.

¹⁶ Erol Kürkçüoğlu- Hakan Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 210.

¹⁷ Karataş-Yıldırım, *II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı*, s.78-79.

¹⁸ BOA DH. EUM.2.Şb./1-39.

Doğu Cephesi'nde Osmanlı 3. Ordusu'nun Bayezid'de bulunan kuvvetlerini Erzurum Müstahkem Mevkii Sefer Kuruluşuna bağlı olarak bulunan 2. İhtiyat Süvari Tümeni oluşturmaktaydı. Bahse konu tümenin komutanı Süvari Yarbay Abdurrahman Bey'di.¹⁹ Stratejik açıdan sancak merkezinin ortasında bulunan küçük bir kasaba olan Karaköse, 2. İhtiyat Süvari Tümeninin merkeziydi. Tümen başlısı sekiz süvari alayından altı tanesi Karakilise'de, iki tanesi de Bayezid'de konuşlandırılmıştı.²⁰ Bunun dışında Bayezid'de, Ahtalar Gediği ve Cumaçay'da süvari bölükleri, Eleşkirt'te süvari alayları, Amat (Tezeren), Diyadin ve Toprakkale'de de taburlar bulunmaktaydı. Alay komutanları aşiret reislerindendi. 1100 atlıdan meydana gelen İhtiyat Süvari Alayları (Hamidiye Alayı)'nın komutanlarından biri de Sıpkanlı Abdülmecit Bey'di. Taşlıçaylı Veli Bey de Karapapak Hamidiye Alay komutanlarındandı.²¹ Ayrıca Bayezid civarında çeşitli noktalarda toplanmış olan Hamidiye Hafif Süvari Alaylarına bağlı kuvvetler de bulunmaktaydı. Bunların dışında merkezi Erzurum'da olan Seyyar Jandarma ve 11. Kolordu'ya ait sınır birlikleri de mevcuttu.²²

Daha önce de belirtildiği üzere Bayezid ilk sınır noktalarından ve Rusların Anadolu'ya gelişlerini karşılayacak merkezlerden biriydi. Coğrafi olarak engebeli ve dağlık bir alan olmasından dolayı savunma stratejisi olarak, geçitlerin iyi tutulması ve her türlü saldırıya karşılık kontrollü, sürekli silah ve asker ile desteklenen yatay bir savunma harekâtına dayalı olması gerekiyordu. Ancak mevcut imkânlar çok kısıtlıydı. Bölgedeki askerî gücün subay kadrosu ve savaşabilir asker mevcudu çok yetersizdi. Geriye kalan Hamidiye alayları ise düzensiz, eğitimsiz, itaatsiz ve savaş tecrübesi az, dağınık birliklerden meydana geliyordu. Savunma için hayati bir öneme sahip topraklar eksik, iye temini kısıtlı, silah ve cephane az, iklimine uygun giyim ve kuşam ise neredeyse bulunmuyordu. Dolayısıyla levazım, ikmal ve lojistik bakımından birçok eksiklikler söz konusuydu. Buna karşın Rus askerî kuvvetleri her türlü silah, cephane, giyim, yiyecek ve araca sahipti. Ayrıca Rusların düzenli bir ordusu bulunmaktaydı ve bölgeyi çok iyi bilen Ermeni gönüllü birlikleriyle takviye edilmişti.²³

Ruslar, 1 Kasım 1914'te sınırı geçerek Bayezid istikâmetinde iki kol hâlinde ilerlemeye başlamışlardır. Ruslar beraberinde gönüllü Ermeni birlikleri ile 6 Kasım 1914'te Diyadin'i, 7 Kasım 1914'te Taşlıçay'ı işgal ederek, Karakilise (Karaköse) yönünde ileri harekâta devam etmişlerdir.²⁴ Yine 7 Kasım günü Karakilise ve Eleşkirt'i işgal edip,

¹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, s.50.

²⁰ 3.Ordu'nun 1 Kasım 1914 tarihli sefer kuruluşuna göre toplam 4 İhtiyat Süvari Tümeninden 2. İhtiyat Süvari Tümeni Karakilise/Karaköse (Ağrı)'de dörder bölüklü 7., 8., 9., 10., 11. ve 12. Karaköse Süvari Alayları ile beş bölüklü 13. Bayezid Süvari Alayı; altı bölüklü 14. Bayezid Süvari Alayından teşkil edilmişti. Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:36, 1996, s.912-913.

²¹ Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, s.130-132.

²² İsmet Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, Ağrı: Ağrı Valiliği Yayınları, 2008, s.11.

²³ *BEO 4140-310461*; Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s.217.

²⁴ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi 1915 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Tetik, vd., Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005, s. 32-33.

yağmalamışlardır.²⁵ Bu bölgede Rusların karşısında en büyük sorumluluk aşiret mensuplarından oluşturulan 2. İhtiyat Süvari Tümeni'nin üzerindeydi. Fakat aşiretlerden oluşturulan birliklerin düzenli muharebe eğitimleri yetersizdi. Nitekim bahse konu tümenler, başlangıçta topraklarla destekli Rus taarruzu karşısında fazla direnç gösterememişlerdi.²⁶ Murat vadisinde ilerleyen Rus birlikleri, Kılıçgediği önünde hücumla geçmişlerdir. İlk günden itibaren Ruslar karşısında sürekli gerilemekte olan İhtiyat Süvari Alayları, 12 Kasım günü burada başarılı bir sınav vermişler ve Rus birliklerinin ilerlemesini durdurmuşlardır. Ancak Rus birlikleri, kısa bir duraklamadan sonra karşısındaki iki sınır taburunu da geriye atarak, Tutak yönünde ilerlemesini sürdürmüşlerdir. Tutak'ın koruması için kuzey sırtlarına yerleştirilmiş olan ve aşiret askerlerinden oluşan 26. ve 27. Süvari İhtiyat Alayları, muharebeye girmemiştir. Bahse konu alaylardan bazıları silah ve atlarıyla Ruslara teslim olurken, bir kısmı da civar köylere dağılmıştır. 150'şer mevcutlu Eleşkirt, Taşlıçay ve Karakilise sınır taburlarıyla 2. İhtiyat Süvari Tümeninin kalanları Malazgirt yönüne çekilmek zorunda kalmışlardır. Cephanesi azalmış erlerin hemen hemen yarısı da bu sırada çevreye dağılmıştır. Aşiret alaylarının erlerinin dağılmasının bir nedeni de bölgedeki zor durumdaki ailelerine yardım etme çabasından kaynaklanmıştır. Bu şartlar altında Tutak, 12 Kasım'da Rusların eline geçmiştir.²⁷

Tutak'ı ele geçiren Rusların Malazgirt'e doğru ilerlemesini durdurabilmek için 19 Kasım 1914'te 2. İhtiyat Süvari Tümenine bağlı Abdülmecit Bey'in Alayı ile Hüseyin Paşa'nın emrindeki 16. İhtiyat Süvari Alayının Rus birliklerine taarruzu sonucu Tutak geri alınmış; 400 ölü ve çok sayıda silâh, cephane bırakan Ruslar, Kılıçgediği'ne çekilmişlerdir.²⁸ Ancak Ruslar 28 Kasım 1914'te yeniden bölgede ileri harekete geçerek, Tutak'ı işgal etmişlerdir. Ruslar daha sonra Karakilise üzerinden Kağızman istikametinde Ağrı Dağı tepelerine kadar çekilmeye devam etmişlerdir. 1915 yılının Nisan ayında Rus birlikleri, Türk savunma mevziini iki yanından kuşatarak çökertmek ve Erzurum'u ele geçirmek amacıyla Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum genel yönünde taarruza geçmişlerdir. Bu arada Van yöresindeki Ermeniler de ayaklanarak Türk ordusunu arkadan vurmaya başlamışlardır. 11 Mayıs'ta Malazgirt, 16 Mayıs Van, Rusların işgaline uğramıştır.²⁹ Bununla birlikte 7 Mayıs 1915'te Türk ordusunun diğer cephelere göre daha zayıf birliklerinin bulunduğu Murat vadisinde Ruslar, taarruza başlamışlardır. Ermeni gönüllü birliklerinin de yardımı ile Rus kuvvetleri, 15 Mayıs 1915 tarihinde Bayezid, Diyadin, Taşlıçay, Karaköse, Eleşkirt ve Hamur hatlarını işgal etmişlerdir.³⁰

²⁵ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s.219.

²⁶ Evsile, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri*, s.914.

²⁷ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s.221, *Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.I, s. 216.

²⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.I, s. 71.

²⁹ Fahri Çeliker, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu", *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1918, Sayı:12, s.57.

³⁰ Çeliker, *Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 75.

Türk birliklerinin Abdülkerim Paşa komutasındaki sağ cenah grubu birlikleri, 22 Temmuz 1915 sabahı başlattığı karşı taarruz ile birlikte Rus kuvvetleri karşısında hızlı bir ilerleme sağlamışlardır. Bu kapsamda Türk birlikleri 30-31 Temmuz 1915'te Tutak'ı Rus ve Ermeni kuvvetlerinin işgalinden kurtarmışlardır. Türk birliklerinin Karakilise/Karaköse (Ağrı)'nin güneyindeki dağlarda konuşlandığı esnada 1-2 Ağustos gecesi, 17. Piyade Tümeni'nin karşısındaki Rus kuvvetleri bölgeden çekilirken, Karakilise/Karaköse ise yanmaktaydı. Ruslar, 2 Ağustos'ta Van'ı tahliye ederek buradan Diyadin ve Bayezid üzerine çekilmişlerdir.³¹ Aynı gün Rusların ilerlemesi devam ederken 3. İhtiyat Süvari Tümeni de bir müfreze ile Eleşkirt'e girmiştir.³² Ancak Ruslar, 5 Ağustos'ta takviye birlikler ile yeniden taarruza başlamışlardır. Ruslar, 6 Ağustos'ta Tutak'ı ele geçirmişlerdir. On gün devam şiddetli Rus taarruzları sonucunda 15 Ağustos 1915'te Ruslar, 22 Temmuz öncesindeki konumlarına tekrar ulaşmışlardır. Ruslar, ordunun lojistik ihtiyacını karşılamak amacıyla Erivan'dan Iğdır'a ve Iğdır-Bayezid-Karaköse'den güneye doğru dar bir hat inşa etmişlerdir. Ayrıca Sarıkamış'tan Erzurum istikametine kadar lokomotifle hareketli bir sahra hattı yapmışlardır. 1916 yılının kış aylarında Ruslar yeniden ileri harekâta başlayarak, 16 Şubat 1916'da Erzurum'u ele geçirmişlerdir.³³ Kısa bir zaman sonra da Muş, Bitlis, Erzincan, Diyarbakır, Trabzon ve Karadeniz bölgelerini işgal etmişlerdir. Bu tarihten sonra Bayezid dahil tüm Doğu Anadolu bölgesi tamamen Rus askerleri ve Ermeni çetecilerin eline geçmiştir. Bundan sonraki süreçte ise bölgede Rusların himayesinde Ermeni çetecilerin zulümleri baş göstermiştir.

Rus kuvvetlerinin Ermeni komiteleri ile birlikte yaptıkları saldırı, tecavüz ve katliamlara ilk maruz kalan bölgelerden biri Bayezid bölgesiydi. Buradaki halk kitleleri kabileler hâlinde olabildiğince başka bölgelere gitmeye çalışıyorlardı. Yerli halkın "Kaç kaç" olarak adlandırdığı bu göçler, acı ve sefalet doluydu. Yaya olarak göç yollarına düşenlerin çoğu ya açlıktan ya hastalıktan veyahut da Ermeni çetelerin baskınlarından dolayı yollarda can vermekteydiler. Bu kabileler çoğunlukla iki istikâmet üzerinden göç ediyorlardı. Bir kısım göçmen kabileleri Muş ovasına doğru ilerlerken diğer bazı kabilelerde de Harput ve Diyarbakır yörelerine doğru kaçıyorlardı. Bayezid Vergi Müfredat Kâtibi Ali Şefik Bey'in ifadesinde savaşın ilk günlerinde işgale uğrayan Bayezid'deki katliam ve katliamdan kaçanların perişan hâli şöyle anlatılmaktadır: "...Bayezid kasabasında on beş bin Müslüman vardı. Bunların tahminen on dört bin kişisi öldürüldü ve ancak bin kişi hayatta kalabildi. Bunların da yarısı esir alınarak götürüldüğünden hayatta kalıp kalmadıkları

³¹ Yarbay, Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çeviren: Hakkı Akoğuz, Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007, s. 62.

³² Kürkcüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s. 228.

³³ İltter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007, s.87.

bilinmemektedir. Geriye kalan beş yüz kişi güç hâl ile ve bin türlü meşakkatle ancak sefil, perişan ve bir lokma ekmeğe muhtaç hâlde buralara iltica ettiler. Bu mültecilerin bazıları Diyarbakır ve bazıları da Musul, Siirt ve Harput taraflarına dağılıp, gittiler...".³⁴

Rus işgali ile Müslüman bölge halkı, Ermeni çeteleri ve Rus kuvvetleri tarafından katliam, tecavüz ve yağmaya maruz kalmıştır. Bu zulüm karşısında Müslüman halkın büyük çoğunluğu işgal edilmeyen bölgelere göç ederek can ve namuslarını kurtarmışlardır. Bölgede Rus işgali ve Ermeni vahşeti yaşanırken Rusya, Ekim 1917 Bolşevik Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Bu olay, Anadolu'daki Rus askeri birliklerinin de yavaş yavaş geri çekilmesini de beraberinde getirmiştir. Ancak Rus askerleri bölgeyi tahliye ederken aynı zamanda tüm silahlarını ve yetkilerini Ermeni çetelere devretmişlerdir. 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'nin yapılmasından sonra Rus Kafkas Ordusu'nun çekilmesi hızlanmış olsa da Ruslar işgal ettikleri arazilerden çekildikten sonra onların yerini Ermeniler almıştır. Ermenilerin bölgedeki Müslüman ahali üzerinde gerçekleştirdikleri vahşetin çok büyük kapsamda olması nedeniyle 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 23 Ocak 1918'de ileri harekât için hazırlık emri vermiştir. Bu kapsamda 3.Ordu Komutanlığı, I. Kafkas Kolordusu Komutanlığına getirilen Kâzım Karabekir Paşa'yı, işgal altındaki Doğu illerinin kurtarılmasıyla görevlendirmiştir.³⁵ Ermeni birliklerine karşı 12 Şubat 1918 günü Türk Ordusunun ileri harekâtı başlamıştır. 13 Şubat'ta Erzincan, 12 Mart'ta Erzurum işgalden kurtarılmıştır. İleri harekâta devam edilerek Türk ordusunun Bayezid ve çevre bölgelerini ele geçirmek için yaptığı hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 1 Nisan 1918 tarihinde taarruz başlamıştır.³⁶ Ermeni çetelerinin Bayezid ve civarında gerçekleştirdiği vahşet de Türk ileri harekâtı esnasında dayanılmaz bir hâl almıştır. Ordunun ilerleyişine karşılık Ermenilerin direnci kırılarak sürekli geri çekilmek zorunda kaldılar. I. Kafkas Kolordusuna bağlı 5. Piyade Tümeni'nin 13. Piyade Alayı, 13 Nisan 1918'de Muradiye'den Bayezid'e doğru harekete geçmiştir. Bir gün süren çatışmalar sonunda Bayezid merkez kazası, 14 Nisan 1918 tarihinde Ermeni işgalinden kurtarılıp geri alınmıştır. Türk birliklerinin ileri harekâta devamı neticesinde sancağa bağlı bulunan Diyadin, Taşlıçay Tutak, Hamur ve Patnos kazaları da aynı gün içinde Ermeni işgal ve mezaliminden kurtarılmıştır. Yine 15 Nisan'da Karakilise/Karaköse (Ağrı), hemen akabinde de 16 Nisan'da Eleşkirt, Ermenilerden temizlenmiştir.³⁷

³⁴ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921)*, C.I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011, s.85.

³⁵ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, 397.

³⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.II, s.476.

³⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.II, s.492.

4. Bayezid Sancağı'nda Millî Teşkilatlanma ve Sipkânlı Abdülmecit Bey

1914 yılı Kasım ayında başlayan Rus işgali ve ardından savaş ile birlikte Ermenilerin zulmü çok büyük sıkıntılara yol açmış, bölge halkını perişan etmiştir. Bir an önce bölge Rus işgalinden ve Ermeni çetelerinden temizlenmeliydi. Bu sebeple Bayezid Sancağı'nın geleceği için her köyde, her evde, her ailede sivil milis kuvvetleri örgütlenmiştir.

1918 ilkbaharında Kars, Van, Erzurum gibi Bayezid Sancağı da çeşitli yerlerden gelen Ermenilerle dolmuştu. O sırada Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk Ordusu henüz Erzincan, Gümüşhane, Erzurum ve çevresinde Ermenilere karşı mücadele içerisindeydi. Yer yer başlayan halkın direnişi ve Hamidiye Alaylarının mücadelesi, Ermenileri bölgeden söküp atmaya yetmiyordu. Yine de II. Kafkas Fırkası Komutanı Cavit Paşa, Komutan Osman Nuri Paşa, Hamidiye Alayları, Kuva-yı Seferiye Alayları gün geçtikçe daha fazla şiddet saçan ve vahşet yaratan Ermeni çetelerinin üzerine hücum etmişlerdir. Ancak savaş ve yoksulluk nedeni ile Bayezid halkı, askerler ve Hamidiye Alayları karınlarını doyuracak yiyecek, üstlerini örtecek giysi bulamaz hâle gelmişlerdir. Cephelerde savaşanlar açlıktan ölmek için çoğu kez atlarının gübresinden arpa tanelerini seçerek ve eskimiş çarıkları kaynatarak yiyor, evelik otundan çorba yapıyorlar, gün oluyor bir lokma yiyecek bulamıyorlardı. 1 Kasım 1914'te başlayan bu acı günler, 15 Nisan 1918'e kadar neredeyse üç buçuk yıl sürmüştür. Bu süreçte Bayezid bölgesi milis kuvvetleri, Doğu Cephesi'ndeki Millî Mücadele harekâtının belkemiğini oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde devletin yanında yer alıp, dinî ve siyasî nüfuzlarını kullanarak, buldukları bölgelerde etkili olan ancak kayıtlara geçmeyen önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Bunlardan Kör Hüseyin Paşa, Hamidiye Alay Komutanı unvanını alan bir Türk askeriydi. Yine Hatunoğullarının dedesi Kürt İsmail Paşa, Osmanlı ordusunda paşa unvanı kazanmış bir askerdi. Tutak ve yöresi Kadir Bey'in, Çemçe Dağları ve Sinek Yaylası Fakkı Hasan Efendi'nin, Taşlıçay ve Gilesor köyü yöresi Veli Bey'in, Hamur-Pero Tuzlası ve yöresi İbrahim Ağa'nın, Ağrı ovası ve çevre köyleri Kürt İsmail Paşa'nın, Kılıç Gediği ve çevresindeki yerleşim birimleri Sipkânlı Abdülmecit Bey'in, tren yolunun çevresinde bulunan yakın köyler de Yekmallı Derviş Ağa, Kalender ve Duda Beyler ile Arif Çavuş'un yönetiminde mücadele vermiştir.³⁸

Bayezid bölgesinin önde gelen kahraman şahsiyetlerinden biri de Abdülmecit Bey'dir. Abdülmecit Bey'in bölgedeki faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı öncesi, savaş yılları ve Millî Mücadele dönemlerinde yoğunlaşmıştır. Hamidiye Alay komutanlarından olan Abdülmecit Bey, Bayezid bölgesinde vuku bulan Rus işgali ve Ermeni mezalimine karşı yerel güçler arasında en büyük mücadeleleri veren kişilerin başında gelmekteydi. Bayezid doğumlu olup, önce Tutak'a daha sonra Eleşkirt'e yerleşmiş olan Abdülmecit Bey, bölgedeki büyük aşiretlerden biri olan Sipkî aşiretinin reisiydi. Kendisine bağlı yerel kuvvetler ile birlikte birçok muharebede bulunmuştu. Özellikle Kasım 1914'te Tutak

³⁸ Cemal Yıldırım, *Belgelerle Ağrı'da Ermeni Mezalimi*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2002, s.94-97; Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, s.130-134.

mevkiindeki Kılıçgediği muharebesinde Rus topçu kuvvetlerine karşı kazandığı zafer önemli bir başarıydı. Kendisine bağlı 300 süvarisi ile birlikte karşı cephedeki top atışlarına rağmen korkusuz bir şekilde nehri geçerek, Rus topçu birliğine saldırmış ve Rusların 400 ölü, 2 makineli tüfek, 2 top bırakarak panik hâlinde kaçmalarını sağlamıştır. Abdülmecit Bey bu başarıyı 1920 yılının Kasım ayında Kars kuşatmasında da göstermiştir. Burada da Rus topçularına karşı saldırıya geçerek onları bozguna uğratarak, cephedeki toplarını ele geçirmiştir. Abdülmecit Bey, Gümrü Barış Antlaşmasına giden süreçte Kars ve civarının Ermeni işgalinden kurtarılması ve Doğu Cephesi'nin kapanması noktasında Türk Ordusu'na son derece değerli hizmetlerde bulunmuştur. Abdülmecit Bey, bu mücadele esnasında da savaş meydanında şehit düşmüştür.³⁹

5. Millî Mücadele'de Bayezid

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Osmanlı ordularının silâh bırakmak zorunda kalması, büyük bir Ermenistan devleti kurma hayali içinde hareket eden Ermeni çetelerinin yeniden harekete geçmesine olanak sağlamıştır. Ermeniler, 1920 Haziran ayı başından itibaren sınır bölgelerinde Müslüman ahaliyi kitleler hâlinde öldürmeye ve göç ettirmek için onlara zulümler yapmaya başlamışlardır.⁴⁰ 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince, Osmanlı ordusu, Kafkasya ve İran'ı boşaltarak 1914 Türk-Rus hududuna çekildikten sonra 2 Nisan 1919 tarihinde 9. Kolordu lağvedilerek yerine 15. Kolordu teşkil edilmiştir. Mirliva Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu, dört piyade tümeniyle (3, 9, 11 ve 12.) Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı'ndan kurulmuştur. Kolordu Karargâhı ve bağlı birlikleri Erzurum'da, 11. Kafkas Tümeni Doğubayezid, Van- Erciş bölgesinde ve Tümen Karargâhı Van'da, 11. Kafkas Tümeninin 18. Alayı ise Bayezid bölgesinde konuşlandırılmıştır.⁴¹ Bunun dışında Bayezid bölgesindeki kuvvetler ağırlıklı olarak Hamidiye Alaylarından oluşmaktaydı. Şunu da belirtmek gerekir ki Ermeniler, tarihi emellerine ulaşmak amacıyla bölgede yaşayan Müslüman Kürtleri elde etme çabası içinde bulunmuşlardır. Bu maksatla 10 Şubat 1920'de Ermeni Erivan Hükûmeti, Ağrı Dağı'nda bulunan Kürt aşiretlerini, bölgedeki Türklere karşı kışkırtmak maksadıyla aşiret reislerine mektuplar göndermiş ve bir meclis kurarak barışmak için müzakereye girmelerini teklif etmiştir. Sınırın öte tarafında, Ağrı Dağı eteklerinde oturan Celâli Aşireti Reisi Ali Mirza, Ermenilerin bu teklifini kabul etmemiş ve gerçeğe de bu Ermeni teklifi, aşiretlerin Ermenilere karşı olan nefretini daha da artırmıştır.⁴²

15. Kolordu, Ermenilere karşı yapılacak taarruzun manevra planını tasarlamış ve bunu bir emirle, 28 Mayıs 1920'de birliklere yayınlamıştır. Buna göre; "11. Tümen; Iğdır'ı işgal ve Aras'a kadar olan bölgeye hâkim olacak; bunun için tümen büyük kısmıyla Bayezid'de

³⁹ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s.219.

⁴⁰ BOA HR.SYS.2877-79.

⁴¹ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, C. III, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985, s.45-47.

⁴² *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, C. III, s. 76.

toplanacaktı. Diyadin ve Karaköse'deki taburlar, buldukları yerlerde kalacaklardı. Tümenin büyük kısmı Bayezid'den İğdir istikametinde hareket ederken, Diyadin'deki tabur İğdir, Ağrı'daki tabur da Pernavut üzerinden Hacıbayram Köprüsü istikametine gönderilecekti. Tümen Bayezid'de daha kuvvetli bulunacak, gerektiği takdirde, Karaköse'deki birlikler de Diyadin'e alınacaktı."⁴³

9 Haziran'da Doğu bölgesinde geçici seferberlik ilan edilmiş ve Doğu Cephesi birlikleri, Ermeni sınırına yaklaştırılmıştır. Bu esnada Bayezid'deki 11. Tümenin üç taburu Nahçıvan'da, bir taburu Van'da bulunuyordu. Bu tümen beş aşiret süvari alayı ile takviye edilmişti. Hareket geciktiğinden toplanan aşiret birliklerinin bir kısım erleri köylerine gitmişti. 9 Haziran'dan 27 Eylül'e kadar bir bekleme dönemine girilmiştir. Hemen akabinde Kâzım Karabekir Paşa, 14 Haziran 1920'de Şark Cephesi Komutanlığına getirilmiştir.⁴⁴ 11. Kafkas Tümeni ihtiyaçlarını, Van Askerlik Dairesi ile Bayezid merkez, Karaköse, Diyadin Askerlik Şubelerinden sağlayacaklardı. Aşiret tugaylarının hemen seferberliğe başlaması ve tamamlandıktan sonra toplanmaları için 11 Haziran 1920'de emir verilmiştir. Bu emre göre; Bayezid Tugayı, 11. Kafkas Tümeni emrinde olarak Eleşkirt ve Karaköse'de toplanacaktı. Tugay'a Binbaşı Akif Bey komuta edecekti.⁴⁵ Ermeniler, 12 Ağustos 1920 tarihinde Oltu bölgesindeki savunmasız bazı köyleri işgal etmiş, birkaç gün sonra Türk birliklerine saldırmışlardır. Ermeniler, 7 Eylül 1920'de Kağızman'ın ardından Kulp'u işgal ettikten sonra 13 Eylül 1920 tarihinde de Bayezid'in kuzeyinde daha geniş çaplı bir saldırıya girişmişlerdir. Bu durum karşısında Kâzım Karabekir Paşa, Sarıkamış istikametinde bir harekât yapılması konusunu 15 Eylül 1920 tarihinde Osmanlı Genelkurmay Başkanlığına arz etmiştir.

Bu süreçte Karaköse Aşiret Tugayları, Binbaşı Akif Bey'in komutasında 11. Kafkas Tümeni emrinde olarak Eleşkirt ve Karaköse'de toplanmıştır. Bahse konu tugaylara Kağızman istikametinde ileri harekâta başlamaları emredilmiştir. Bu esnada Kâzım Karabekir Paşa, birliklerin mevcudunu, artırmak maksadıyla yeni bir seferberliği gerekli görmüştür. 21 Ekim 1920'de, Erzurum, Van vilayetleri ile Erzincan, Bayezid sancaklarına ve oraların asker alma daire ve şubelerine gönderilen emirde: "Ermenilerin hazırlığına ve devamlı tecavüzlerine karşı memleketin ve halkın savunma ve korunması sebepleriyle, 1884-1898 doğumlu erlerin bir an önce getirilip, silâh altına alınması..." istenmekteydi.⁴⁶ Bu istek adı geçen vilayetler ve sancaklar tarafından derhal yöre halkından asker toplanarak karşılanmıştır.

24 Eylül 1920 tarihli cephe emri ile Eleşkirt ve Karaköse'de bulunan aşiret alaylarının yeterli sayıda toplanarak I. Aşiret Süvari Alayının Kağızman istikametinde taarruza geçmesi ve Kağızman'ı işgale çalışması istenmekteydi.⁴⁷ Ermeniler üzerine askerî

⁴³ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, C.III, s.67.

⁴⁴ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, C.III, s.99.

⁴⁵ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, C.III, s.94-96.

⁴⁶ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 11, Ocak 2001, Belge No: 4079, s.44.

⁴⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 11, Ocak 2001, Belge No:5-1-2, s.13; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020, s.254-255.

harekât icrasına karar veren Kâzım Karabekir Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayını aldıktan sonra 27 Eylül'de ileri harekâtı başlatmıştır. Türk ileri harekâtı neticesinde 29 Eylül sabahı Sarıkamış Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Ancak Ermeniler, 14 Ekim'de bütün cephe boyunca taarruza geçmişlerdir. 20 Ekim gününe kadar Bayezid ve Nahçıvan bölgelerinde önemli bir hareket gerçekleşmemiştir. 11. Tümen'in bir müfrezesi 24 Ekim'e kadar Aras Nehri üzerindeki Markara Köprüsüne kadar ilerlemiştir. Ermeniler burada bir köprübaşı mevzii tutmuştur. Markara Köprübaşı mevziinin ele geçirilmesiyle, Iğdır'daki Ermenilerin çekilme yolu da kesilmiş olacaktı. Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nın ileri harekât emriyle Karabekir Paşa, 24 Ekim 1920'de Kars'a yönelik taarruz emrini vermiştir. Neredeyse altı gün devam eden şiddetli muharebelerin ardından 30 Ekim 1920'de Sarıkamış, Göle, Kağızman ve Kars kurtarılmıştır. Bu esnada cereyan eden Ermeni kuvvetlerinin taarruzları içinde Bayezid Sancağı'na mensup aşiret alaylarının da bulunduğu Türk kuvvetlerinin şiddetli direnişiyle durdurulmuştur.

İleri harekâta devam eden Türk birlikleri, 6 Kasım'da Gümrü önlerine gelmiştir. Nahçıvan Müfrezesi'nin 7 Kasım'da başlayan taarruzu başarılı olmuştur. 8 Kasım'da Şahtahtı, 12 Kasım'da Iğdır ele geçirilmiştir. 14 Kasım'da başlatılan Türk taarruzu karşısında kısa sürede çözümlenip dağılan Ermeniler, 17 Kasım 1920 tarihinde ateşkes şartlarını kayıtsız şartsız kabul etmişlerdir.⁴⁸ Ermenilerle ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra 2/3 Aralık 1920 tarihinde de Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. Doğu Cephesi'nde kazanılan askerî zafer ve bunun sonucunda imzalanan Gümrü Barış Antlaşması, bir taraftan yeni kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin saygınlığını arttırmış diğer taraftan Türk milletinin zafere olan inancını güçlendirmiştir. Elde edilen bu zaferle Kurtuluş Savaşı'nın Doğu Cephesi kapanmış ve Bayezid Sancağı'na mensup millî kuvvetlerin her türlü yokluk ve zorluğa karşın bu başarıda büyük payı olmuştur.⁴⁹

6. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Bayezid (Ağrı) Sancağı'nda İçtimaî, İktisadî ve Sıhî Durum

Birinci Dünya Savaşı Türk-Rus mücadelesinin son safhasını teşkil etse de sonuçları itibariyle doğu vilayetlerini sosyal, demografik, sağlık, kültürel, iktisadi ve askerî açıdan yok olma noktasına getirmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Rus ve İran sınırlarının kesişim hattında yer almasından dolayı Rus ve Ermeni işgal ve zulmüne maruz kalan Bayezid Sancağı'nın sosyo-kültürel dokusu önemli ölçüde zarar görmüştür.⁵⁰ Uzun süre devam eden Ermeni olayları ve sonrasında yaşanan savaş, işgal ve Ermeni mezalimiyle beraber vuku bulan ölümler, göçler ve tahribatlar iâşe sorunu ile âdeta harabe bir yöre hâline gelmişti. Savaş esnasında Bayezid Sancağı'nın 448 Müslüman köyünün neredeyse

⁴⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.1001.

⁴⁹ Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.264.

⁵⁰ Karataş-Yıldırım, *II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı*, s.94.

205'i tamamen tahrip edilmişti. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da Ermenilere ait köyler pek fazla zarar görmemişti. Bayezid Sancağı'ndaki 33 Ermeni köyü ise sapasağlam durmaktaydı.⁵¹

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Rus ve Ermeni işgalinden kurtardığı Bayezid Sancağı ve yöresindeki Kars, Kağızman, Iğdır gibi kazaları içine alan ve 14- 26 Mayıs 1922 tarihleri arasında gerçekleşen tetkik ve inceleme seyahatinde bulunmuştur. 15-16 Mayıs günlerini Bayezid'de geçiren Paşa gördüklerini şöyle anlatmaktadır: "Bir yamaçtaki şehir çok harap olmuş, esası yüz elli kadar kerpiçten yapılmış ve basık tavanlı, oldukça eski olan yüz elli hane İslam. Suyu bol ve güzel, mektebi fazla tahrip edilmemiş. Yüzden fazla çocuk var. İki saat çocuklarla meşgul oldum. Bilahare eski kaleye hayvanla çıktık. İshak Paşa yaptırmış (Sultan Murat'ın İran seferini müteakip). Cami letafetini muhafaza ediyor. Harbi Umumî'de Ermeniler cami içinde dinamit atarak tahribat yapmışlardır. Cami-i şerif 25 metre yükseklikte, caminin üstünde mükemmel bir havuz var. Kumandanlık, harem ve selamlık mükemmel, koğuşlar, mutfak ve sair teferruat mükemmel ve muazzam".⁵²

Justin McCarthy ise Bayezid Sancağı'nın savaştan sonraki durumunu şöyle izah etmektedir: "Erzincan, Van, Bitlis, Kars, Artvin gibi Erzurum ile Ermeni sınırı arasındaki yörede yakıp-yıkma hemen hemen eksiksiz yapılmıştır. Geri çekilen Ermeniler, çekilme yolları üzerindeki hemen hemen tüm köy ve kasabaların tümünü yakıp, yıkmışlardır. Konutların üçte ikisi yıkıntıya dönüştürülmüş, Müslüman ahalinin çoğu öldürülmüştür. Bayezid merkezde savaştan önce Müslümanların 448, Ermenilerin 33 hanesi mevcuttu. Savaştan sonra 1919 Ağustos'unda Müslümanların 205 hanesi yıkılmış, geriye oturabilir 243 ev almıştı. Fakat 33 Ermeni evinden hiçbiri yıkılmamıştı."⁵³

Diğer taraftan TBMM Hükûmeti 1921 yılında ülkenin eğitim, sağlık, sosyal ve bayındırlık yönünden içinde bulunduğu durumu tahlil etmek üzere Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur'u görevlendirmiştir. Rıza Nur Bey ise bu görev için vilayet sıhhiye müdürlüklerini vazifelendirmiştir. Bayezid Sıhhiye Müdürü Dr. İbrahim Ethem kendisine verilen görev doğrultusunda şehrin genel durumuna ilişkin taslak bir rapor hazırlayıp merkeze göndermiştir. Bu rapor 1925 yılında yayımlanmıştır. Dr. İbrahim Ethem Bey'in raporu yaşanan işgal sürecini ve Ermeni vahşetini tüm gerçekliğiyle ortaya koymaktadır:

"Bayezid merkezinde kuzeye bakan ve güneşi görmeyen ve tüm ihtiyacı gideremeyecek kadar küçük bir hükûmet konağı vardı. Yine merkez vilayette eski eser hüviyetinde büyük bir kışla, Şafii Camii, diğer bir camii, medrese binası varsa da bunlar Ermeniler tarafından tahrip edildiği için kullanılmamaktaydı. Mektep ve postane binası harpte tahrip edilmiş ise de Hükûmet, mektebi tekrar yaptırarak eğitime hazır hâle getirmişti.

⁵¹ Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: Babil Yayıncılık, 2004, s.95.

⁵² Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.1236-1237; Kürkcüoğlu-Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s. 316.

⁵³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.270.

Hapishane ve terk edilmiş binalardan birinde bir belediye dairesi vardı. Karaköse ilçe merkezinde bir camii, hükûmet, belediye, adliye, posta ve jandarma daireleri bulunmaktaydı. Eleşkirt'te hükûmet, posta, jandarma dairesi mevcuttu. Tutak'ta ise hükûmet dairesi vardı. İğdır'da da Rusların yaptığı ve onlardan metruk kalan bir hükûmet, jandarma, belediye, mektep, adliye binası bulunmaktaydı. Yine Ruslardan kalan Ortodoks kilisesi vardı. Her ilçede de bir mektep mevcuttu.”⁵⁴

Yine Dr. İbrahim Bey'in raporunda sancağın bütününde Ermenilerin, Rusların yardımıyla her şeyi yakıp yıktıkları gibi hanları, çeşmeleri ve suyollarını da tahrip ederek kullanılmaz hâle getirdikleri belirtilerek, şehrin yaşadığı tahribat gözler önüne serilmiştir. Ruslar işgal ettikleri şehirde kara ve demir yolu yapımından kömür yatakları ve tuz yataklarının işletilmesine kadar birçok faaliyette bulunmuşlardı. Şehri işgal ettirmekle birlikte iskân ve bayındırlık bakımından yararlı bazı teşebbüslere de girmişlerdi. Ancak Dr. İbrahim Ethem Bey'in raporunda ayrıntılarıyla ifade ettiği şekilde bu faaliyetlerin ve geride kalan kazanımların hepsi Rusların geri çekilmesiyle birlikte Ermeniler tarafından tahrip edilmişti. Ayrıca Ermeniler şehrin zanaat kesimini oluşturdukları için ayrılımlarıyla birlikte bu hususta da önemli bir kayıp yaşanmıştı.⁵⁵

7. Sağlık Faaliyetleri

Bölgede en sık rastlanılan salgın hastalıkların başında kolera gelmekteydi. 1913 yılında Bayezid Sancağı'nın sıhhi ve içtimai durumuyla ilgili bilgiler veren dönemin Erzurum Sıhhiye Müdürü Dr. Şefik Bey, sancak genelinde sadece bir hekimin bulunduğunu ancak eczane bulunmadığı için bu hekimin de fazla yarar sağlayamadığını ifade etmektedir.⁵⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı bir sonraki sene yani 1915 yılında bölgede hekimlik yapan ve bölgenin sağlık konusundaki durumuyla ilgili bilgiler veren Tevfik Sağlam'ın belirttiğine göre Bayezid Sancağı ve sancağa bağlı birimlerin hiçbirinde sağlıkla ilgili yetkili bir kişi bulunmamaktaydı.⁵⁷

Vilayette devlet ve belediye hastaneleri mevcut değildi. Yalnız bölgede bulunan 11. Tümenin İğdır Kazası'nda 200 yataklı merkez hastanesi ve Bayezid istasyonu dâhilinde de 50 yataklı diğer bir hastanesi mevcuttu. Bu askerî hastaneler, belediyelerin verecekleri fakirlik belgeleri ve yapılacak muayeneler sonucunda verilen raporlara göre mevcut kapasitelerinin %10'u kadar fakir halktan hastaları parasız kabul edip tedavi altına almaktaydılar. Bayezid Vilayeti'nde eczane de mevcut değildi. Ancak yine 11. Tümenine ait İğdır Kazası'nın merkez hastanesi ve Bayezid istasyonundaki askerî hastanenin birer eczanesi bulunmaktaydı. Vilayette 1924 yılı bütçesiyle devlete ait biri Bayezid, diğeri Karaköse ve üçüncüsü de Tutak'ta olmak üzere beşer yataklı üç dispanser açılmıştı.⁵⁸

⁵⁴ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s. 316-317.

⁵⁵ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s. 317.

⁵⁶ Dr. Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, s. 222.

⁵⁷ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s. 236.

⁵⁸ Kaya-Karataş, *Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, s.172.

Kamu binaları, sancak merkezindeki hükûmet konağının kuzeye bakan odaları güneş görmez bir hâlde olup resmi dairelerin tamamını içine alamayacak kadar küçüktü. Vilayet merkezinde bundan başka eski eserlerden büyük bir kışla, üç cami ve bir medrese mevcut olup, bu yapılar da Ermeniler tarafından tahrip edilmişti. Bir okul ile postane binası savaşta tahrip edilmiş, ancak daha sonra hükûmet tarafından okul tekrar yaptırılmıştı. Kiralanarak kullanılan jandarma bölük dairesi, hapishane ve sahibi olmayan bir belediye dairesi mevcuttu. Bayezid istasyonunda bir tren fabrikası, on beş parça iskâna elverişli ve pavyon adı verilen küçük yapılar vardı. Ermeniler kaçışları esnasında sayısı 80 kadar olan istasyondaki bina ve pavyonların tamamını yakıp, yıkmışlardı. Vilayet merkezine bağlı Kızıldize köyü de harap edilmiş sadece bir karantina binası ve gümrük dairesi mevcuttu. Bayezid Vilayeti'ne bağlı Diyadin ve Karaköse kazalarında birer cami, hükûmet konakları, postane ve jandarma daireleri ile Karaköse Kazası'nda belediye, adliye ve her kazada birer okul binası mevcuttu. Eleşkirt Kazası'nda bir hükûmet konağı, postane, jandarma dairesi ve bir okul, Tutak Kazası'nda bir hükûmet konağı, Iğdır Kazası'nda Ruslardan kalan bir hükûmet konağı, jandarma dairesi, belediye ve adliye binaları, bir okul ile Ruslardan kalma Ortodoks kilisesi, Tuzluca (Kulp) Kazası'nda ise bir hükûmet konağı mevcuttu.

8. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Hıristiyanlara ait 1871 yılında Bayezid'de 5 sıbyan mektebi ve 2 kilise, Diyadin'de 1 sıbyan mektebi 2 kilise, Karakilise'de 3 sıbyan mektebi 10 kilise, Eleşkirt'te 2 sıbyan mektebi, 14 kilise, Patnos'ta bir sıbyan mektebi ve 3 kilise bulunmaktaydı. Sancağın tamamında 11 sıbyan mektebi ve 14 kilise mevcuttu. 1898 yılı itibariyle Bayezid'de 12 medrese eğitim vermekteydi. Bu rakamlarda sonraki yıllarda büyük ölçüde bir değişiklik yaşanmamıştı.⁵⁹ 1900 yılı salnamesine göre, Bayezid'de 4 okul (1 rüştiye, 2 ilkokul, 1 Ermeni ortaokulu), Diyadin'de 5 okul (1 medrese, 4 ilkokul), Karakilise'de 2 ilkokul, Eleşkirt'te 10 okul (6 Müslüman ilkokulu, 4 Ermeni ilkokulu) ve Tutak'ta 4 ilkokul bulunmaktaydı.⁶⁰ Dr. İbrahim Ethem Bey'in Millî Mücadele yıllarında Bayezid'in eğitim durumu hakkındaki kaydettiği notlarda ise şu bilgilere ulaşılmaktadır:

“Birinci Dünya Harbi'nden önce vilayet merkezinde 1 iptidaiye (ilkokul), bir rüştiye (ortaokul), 1 idadi (2 yıllık lise) vardı. Kızlar için de birer iptidaiye ve rüştiye mektepleri bulunmaktaydı. Kazalarda ayrıca iptidaiye ve rüştiye (erkek) mektepleri ve büyük köylerde de birer iptidaiye mevcuttu. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından 1920 yılına kadar vilayet, kaza ve köylerinde eğitim-öğretim faaliyeti olmamıştır. 1920 senesinin Eylül ayında vilayette kız ve erkek olmak üzere birer iptidaiye ve bir tali (ortaokul) erkek mektebi ve kız mektebi açılmıştı. Diyadin, Karaköse ve Iğdır kazalarında birer erkek mektebi ile bazı köylerde yine iptidaiye mektepler eğitime başlamıştı.

⁵⁹ Songül Keçeci Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856-1914)*, Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, 2014, s. 80.

⁶⁰ Kaya-Karataş, *Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, s. 168.

Vilayette eğitim durumu yok denecek derecedeydi. Rusların ve Ermenilerin bu bölgedeki yaptığı tahribat zaten az olan eğitim durumunu yok denecek dereceye düşürmüştü. Aşiret reisleri dahil halkın büyük çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Vilayette orta ve yüksek tahsilli bir kimseyi bulmanın imkânı yoktu. Ancak Rusların Iğdır'da açtığı Rus okulunda Rusça eğitim yaptırdığı için Rusça bilenler vardı. 1921 yılında vilayet merkezinde biri erkek, biri kız iki iptidaiye ve bir rüştiye (erkek) mektebi eğitime devam ediyordu. Diyardin ve Karaköse'de bir erkek ve bir kız iptidaiyesi, Karaköse Kazası'nın Kilehor köyünde, Eleşkirt, Iğdır Kazası'nda ve Iğdır'a bağlı Aralık Nahiyesi'nde birer erkek iptidaiyesi bulunmaktaydı. Bunlardan başka vilayet encümeni kararıyla merkez, ilçe ve köylerinde 20 mektep açılması kabul edilmiş; ancak bu karar dönemin olumsuz şartlarından dolayı icra edilememişti."

1933 yılına gelindiğinde Ağrı il genelinde ilkokul sayısı 17'ye ulaşmıştı. 1940 yılına gelindiğinde ise Ağrı il merkezinde 1 ortaokul ve 2 ilkokul vardı. Merkez ve ilçelerde toplamda 40 ilkokul bulunmaktaydı.⁶¹

9. Hilâl-i Ahmer İmdat Heyeti'nin Bayezid Sancağı'na Yardım Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı Türk-Rus mücadelesinin son safhasını teşkil etse de sonuçları itibariyle Doğu vilayetlerini sosyal, demografik, sağlık, kültürel, iktisadi ve askerî açıdan yok olma noktasına getirmişti. Elviye-i Selâse ve Doğu vilayetleri Rus ve Ermeni mezalimi altında büyük bir yıkım yaşamıştı. Bu kapsamda Bayezid Sancağı ahalisi, bir yandan Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus işgali ve Ermeni mezalimine maruz kalırken diğer taraftan da yokluk ve sefaletle mücadele etmiştir. Halkın en büyük sıkıntılarının başında iâşe sıkıntısı gelmekteydi. Şartlar dayanılmaz bir hâl alınca yöre halkından yüz binlerce kişi başka vilayetlere göç etmek zorunda kalmıştı. Dönemin Bayezid mebuslarından Mehmet Şefik Bey, halkın durumunu anlatmak için çaresiz kalan aç insanların tükettiği otun bir örneğini 1918 yılının Ağustos ayında Meclis gündemine getirmiştir.⁶²

Kurtuluşu takiben alınan birtakım önlemler Doğu vilayetlerinin sorunlarını çözmeye yetmemişti. Bu noktada Hilâl-i Ahmer'in yardımları büyük önem kazanmıştı.⁶³ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezi böyle bir ortamda 8 Mart 1919'da Erzurum'a, Erzincan-Elazığ'ın kuzey kısmına ve Trabzon'a birer tane olmak üzere toplam üç imdat heyeti gönderme kararı almıştır. Hilâl-i Ahmer İmdat Heyeti'nin faaliyetleri içerisinde Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Bayezid'de yer almaktaydı. Erzurum İmdat Heyeti'nin başkanlığına Doktor Lütfi Bey getirilmişti. Üçüncü Erzurum İmdat Heyeti, 24 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'a ulaşmıştı. Heyet Erzurum'a ulaştıktan sonra yapılan görüşmelerde vilayetin her bölgesinin yardıma muhtaç olduğu tespit edilmekle birlikte özellikle Bayezid Sancağı'nın Birinci Dünya Savaşı yıllarında diğer bölgelere nazaran

⁶¹ Kars, *Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına Kadar Beyazıt ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne*, s. 242.

⁶² Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)*, s.175.

⁶³ BOA DH.KMS./53-69-0 19.09.1337 [Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Şark Vilayetlerine İmdat-ı Sıhhi Heyetlerinin gönderilmesi hakkında].

daha büyük tahribata maruz kaldığı, vilayet merkezinden sekiz günlük mesafede olması nedeniyle işgalden kurtuluş günü olan 14 Nisan 1918'den Eylül 1919'a kadar geçen süreçte hükûmetten herhangi bir yardım görememesi yüzünden ihtiyacının daha büyük olduğu noktasında uzlaşmıştı.

14 Eylül'de Erzurum'dan Lütfi Bey başkanlığındaki Bayezid'e doğru yola çıkan yardım heyeti, dört günde Eleşkirt Kazası merkezi Toprakkale'ye ulaşmıştı. Burada iki gün kalındıktan ve gerekli yardımlar yapıldıktan sonra heyet, Diyadin kaza merkezi ile merkeze bağlı Taşlıçay Nahiyesi'ne gitmiş, Diyadin'den sonra sancak merkez olan Bayezid'e varmıştı. Bayezid'de durum o kadar içler acısıydı ki yardım heyeti burada yanında getirdiği yardımları dağıtmanın dışına çıkarak, Bayezid Sancağı'na yardım çerçevesinde Makû'ye giderek, 27 ton buğday satın alıp, bölge halkına ve sancakta bulunan Kafkas mültecilerine de dağıtmıştı. Bahse konu yardım heyeti Bayezid'de muhtaç halka erzak ve çamaşır dağıtarak mümkün olduğunca yardımcı olmaya çalışmıştı. Sancakta bir yetimhane ile bir de acizhâne faaliyete geçirilmişti. Buradan Tutak Kazası'na hareket eden heyet, Tutak'ın da sancağın diğer kazaları gibi son derece muhtaç bir hâlde olduğunu görmüştü. Bütün kazada nahiye ve köyleriyle beraber iki bin küsur nüfus kalmıştı. Kaza merkezinde muhtarın yeni yaptırmış olduğu ufak çamur odadan başka bütün kazada üstü kapalı tek bir hane tek bir kulübe yoktu. Hükûmet dairesi memurları dahi açıktaydı. Burada çamaşır ve erzak yardımı yapıldıktan sonra Dr. Lütfi Bey başkanlığındaki heyet Bayezid Sancağı'nda bir ay aralıksız devam eden faaliyetten sonra Erzurum'a dönmüştü. Lütfü Bey, Erzurum'a döndükten sonra hazırlamış olduğu raporda Bayezid Sancağı'nın durumuna ilişkin bazı tespitlerde bulunmuştur. Buna göre, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Tutak kazaları zaten harap bir hâlde olup, mevcut ahalinin yaşam şartları ve sağlıkları aynı zamanda Ermenilerden gördükleri zulüm ve vahşet Bayezid merkez ahalesinde de farklı değildir. Lütfü Bey'in Bayezid sancağı hakkındaki nihai görüşü; sancağın bütün idari birimleriyle harap bir hâlde bulunduğu, ahalinin de kelimenin tam manasıyla büyük bir sefalet içinde olduğudur. Lütfi Bey ayrıca İmdat Heyetinin çamaşır hususunda ihtiyacın yaklaşık olarak yüzde ellisini temin edebildiğini, bütün sancağa 31 ton erzak verilebildiğini ve bu rakamın da iase hususundaki ihtiyaca oranla çok düşük kaldığını raporunda ifade etmektedir.⁶⁴

10. Ağrı'dan Millî Mücadele'ye Destek ve Ağrı Mebusları

Bayezid Sancağı, Millî Mücadele döneminde yaşadığı tüm zorluklara rağmen millî birlik içinde kalma çalışmalarına elinden gelen desteği vermekten de geri kalmamıştır. Mondros Mütarekesi'ni takiben işgallerin başlamasıyla Beyrut eski Valisi İsmail Hakkı, Hicaz eski Valisi Mahmud Nedim, Bayezid Mebusu Şefik, Diyarbakır Mebusları Zülfü ve Fevzi, Sivas Mebusu Rasi, Süleyman Nazif ve Hoca Raif Efendi bir araya gelerek, 2 Aralık

⁶⁴ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları (1914-1928)*, Yayına Hazırlayanlar: Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Editör: Ceren Aygül, Ankara: Türk Kızılayı, 2013, s.131-133; Selçuk Ural-Tuğba Daşkiran. "Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti'nin Erzurum İli Faaliyetleri, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, Ek Sayı:2, s.374-376.

1918'de "Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kurmuşlardır.⁶⁵ Bu cemiyet, bölgede yaşayan insanların Kürt-Türk ayırımı yapmaksızın kendilerini savunmak amacıyla kurmuş oldukları bir örgüttü. Cemiyet, Doğu Anadolu bölgesinin Ermeni toprağı olmasına mani olan siyasi, sosyal faaliyetleri gösteren önemli bir güç teşkil etmişti. Bayezid Belediye Reisi Abdülaziz Bey, şehirde Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesini açtırmıştı. Bayezid Sancağı, Erzurum'da toplanan kongreye de Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin fahri üyesi olarak katılmıştı. 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne Bayezid Sancağı adına Avukat Hüseyin Avni Ulaş, Diyadin Kasabası adına İsmail Hakkı Nalbantoğlu ve Mustafa Bey, Karaköse'den Süleyman Necati (Güner), Eleşkirt'ten Maksut Kapıkaya delege olarak katılmışlardı.⁶⁶ Kongrede vatanın birliği ve bütünlüğü tüm dünyaya ilan edilmişti. Bayezid delegeleri de destek vererek bu husustaki hissiyatlarını ve kararlılıklarını ortaya koymuşlardır.

Kurucuları arasında Bayezid Mebusu Şefik Beyin de bulunduğu ve Bayezid Belediye Reisi Abdülaziz Bey tarafından Bayezid'de bir şubesi açılan Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İtilaf devletlerinin İstanbul'daki temsilciliklerine çeşitli muhtıralar göndererek, Doğu Anadolu Bölgesinin asla Ermenilere verilmeyeceğini ve Ermenistan olmayacağını kesin olarak bildirmişlerdir.⁶⁷ Bayezid Müftü Vekili Abdülhadi ve Diyadin Müftüsü Ömer Beyler, imzaladıkları fetva ile Millî Mücadeleye desteklerini duyurmuşlardır.⁶⁸ Yunan birlikleri tarafından 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgali sonrasında tüm yurttaki olduğu gibi Bayezid ve Karaköse ahalisi de yerel idareciler vasıtasıyla bu işgalin kabul edilemez olduğunu beyanla Dahiliye Nezareti'ne protesto telgrafları göndermişlerdir.⁶⁹ Bayezid Belediye Reisi Abdülaziz Bey tarafından Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderilen Haziran 1920 tarihli telgrafta Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için Doğu Cephesi'nde başlatılan seferberliğe gerekli her türlü desteğin ve askerinin verileceği bildirilmekteydi. Sakarya Savaşı günlerinde 22 Ağustos 1921'de TBMM Başkanlığı'na Karaköse'den ahali namına Karaköse Kaymakamı Kamil, Karaköse Askerlik Şubesi Reisi Faik, Müftü Sadullah, Müdafaa-i Hukuk Reis Kadri, Belediye Reisi Nuri, Edemanlı Aşireti Reisi İbrahim, Zilan Aşireti Reisi Hasan, Sübhanlı Aşireti Reisi Abdülmecid imzalı telgrafta, kaza dahilinde bütün aşiretler halkının ve ahalinin iştirakiyle zaferden duyulan sevinç üzerine gerçekleştirilen beş bin kişiden oluşan mitingde ordunun başarısının takdir edildiği ve orduya dua edildiği" bildirilmekteydi.⁷⁰ Yine aynı günlerde Diyadin'den TBMM Başkanlığı'na ve Başkumandan Paşa Hazretlerine 27 Ağustos 1921 tarihinde Reislerden

⁶⁵ Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s.51.

⁶⁶ Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir*, s.243-256.

⁶⁷ Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, s.19.

⁶⁸ Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir*, s.18

⁶⁹ Kürkçüoğlu- Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, s.318

⁷⁰ Haluk Selvi, Bülent Cırık *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: 2020, s.59.

Binbaşı Mehmet, Diyadin Müftüsü Ömer, Belediye Reisi Nusret, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cezmi, Reislerden Hamza Bey tarafından gönderilen telgrafta ordunun muzafferiyeti münasebetiyle, kahraman ordunun saadetine dua edildiği ve vatanın kurtuluşu için her türlü fedakârlığı yapacakları beyan edilmekteydi. Aynı şekilde Bayezid'den de 27 Ağustos 1921 tarihinde gönderilen telgrafta TBMM'nin başarısı tebrik ediliyor, Sevr Antlaşması'nın kesinlikle kabul edilemeyeceği, Bayezid ahalisi tarafından Millî Mücadeleye sonuna kadar destek verileceği belirtiliyordu. Eleşkirt ve Karaköse'den de bölgenin ileri gelen aşiretlerinden birçok tebrik telgrafları gönderilmişti.⁷¹ Bu telgraflar, Millî Mücadele boyunca Bayezid ve civarının Millî Mücadele hareketine, Batı Cephesi'ndeki gelişmelere bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Doğu Cephesi'nde Bayezid (Ağrı) halkı üzerlerine düşen fedakârlığı göstermiş ve Millî Mücadele boyunca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yanında yer almıştır. Bayezid, Karaköse, Diyadin ve Tutak halkı hem Birinci Dünya Savaşı hem de Millî Mücadele sırasında Osmanlı Devleti idaresinde, yabancı işgalinden uzak bir şekilde yaşamak için büyük sıkıntılar çekmiş, fedakârlıklarda bulunmuştur. Gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse de Millî Mücadele döneminde her türlü yokluğa, acıya, Rus ve Ermenilerin sınır baskınlarına ve mezalimlerine maruz kalsa da Bayezid ve yöresi halkı, Anadolu'nun birlik ve beraberlik mücadelesine önemli katkılar sağlamıştır.

11. Birinci Dönem TBMM'de Bayezid Mebusları ve Faaliyetleri

1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte tesis edilen Mebuslar Meclisi'nde Bayezid Sancağı temsil edilmemiştir. Zira Bayezid o yıllarda Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir kaza durumundadır ve Erzurum; Çıldır ve Kars ile Bayezid olarak iki seçim bölgesine ayrılmıştır. Bu bölgelerden Birinci Dönemde Çıldır'dan Şeref Beyoğlu Ahmet Muhtar Efendi; Kars - Bayezid bölgesinden ise Hacı Rauf Bey mebus olarak seçilmişlerdir. İkinci Dönemde ise Çıldır'dan Giragos Efendi; Kars - Bayezid bölgesinden ise Haçadoryan Efendi seçilmişlerdir. 1908 Mebuslar Meclisi'nde Bayezid, Erzurum Vilayeti içinde seçimlere katılmaya devam etmiştir. Ancak bu sefer Bayezid tek başına bir seçim bölgesi hâline gelmiştir. Bu meclisin ilk üç toplantı yılının birinci ve ikinci döneminde tek milletvekili olarak Süleyman Sudi Efendi, üçüncü dönemde ise Şefik Baydar Bey, Bayezid'i temsil etmiştir.⁷²

1920 yılında Bayezid bölgesinden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne beş milletvekili seçilmiştir. Bayezid Mebusları ve faaliyetlerine ilişkin bilgiler aşağıda verildiği gibidir:

11.1. Mehmet Atıf (Bayazıt)

1882'de Rodos'ta doğdu. Eşraftan Mehmet Ali Bey'in oğludur. Mülkiye İdadisi ve Darülfünun Riyâziye Şubesi mezunudur. Hazro, Habab, Muzayk, Tarülula, Çanakkale, Karabiga, Dimetoka Nahiye Müdürlüğü görevlerinde bulundu. 10 Eylül 1919'da Diyadin

⁷¹ Selvi, Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, s.57-58.

⁷² BOA DH. I.U.M.EK./115-69-0; Hızlı, "1920-1965 TBMM Dönemlerinde Görev Yapan Ağrı Mebusları", s.18.

Kaymakamlığı'na atandı. Bu görevde iken TBMM I. Dönem Bayezid Milletvekilliğine seçildi. 15 Mayıs 1920'de Meclis'e katıldı. Meclis'te Bayındırlık, PTT, İçişleri ve İktisat komisyonlarında çalıştı. 22 Eylül 1922'de Pozantı İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi. 17 Kasım 1960'ta vefat etti.⁷³

11.2. Mehmet (Önay)

1844'te Bayezid'te doğdu. Muharremzâde Musa Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra medresede öğrenim ve eğitim görerek, müderrislik icazetini aldı. Bir süre vergi idaresinde çalıştı, Liva İdare Heyetinde üye olarak görev yaptı. Birinci Dünya Savaşı'nda memleketinin işgale uğraması üzerine İstanbul'a göç etti. Mütarekeden sonra memleketine dönüp millî teşkilatla ilgilendi. TBMM I. Dönemine Bayezid milletvekili seçilerek 15 Mayıs 1920'de Meclise katıldı. Adalet Komisyonunda çalıştı. Bu arada verdiği öneri ile 5 Eylül 1920'de kabul edilen 18 Sayılı "Nisab-ı Müzakere Kanunu"nun oluşmasına katkıda bulundu. Hastalanması dolayısıyla 1921 Ağustos'undan sonrasını izinle memleketinde geçirdi. 25 Ocak 1923'te vefat etti. Ailesi (Önay) soyadını aldı. Mecliste Hacı Mehmet Efendi olarak anılırdı.⁷⁴

11.3. Şevket Bey (Bayazıt)

1883 yılında Bayezid'te doğdu. Baba adı Ali, anne adı Sebah'dır. Rüştüye mezunudur, ticaretle uğraştı. Liva İdare Heyeti Başkâtibi, Muşun, Cimin, Kemerik, Yavi Nahiye Müdürü, Bayezid Sancağı Tahrirat Müdürü olarak görev yaptı. TBMM'ne Bayezid milletvekili seçilerek 15 Mayıs 1920'de Meclise katıldı. PTT, İçişleri, Sayıştay ve İç Tüzük Komisyonlarında çalıştı. Biri gizli oturumda olmak üzere 14 konuşma yaptı. Bayezid Sancağı'na İran'dan getirtilecek tahıl hakkındaki önerisi, 11 Nisan 1922'de 214 sayılı kanun olarak kabul edildi. 21 Şubat 1943'te hayatını kaybetti.

11.4. İbrahim Refik (Saydam) Dr.

1881 yılında İstanbul'da doğdu. Çankırılı Hacı Ahmet Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Fatih Askerî Rüştüyesinde tamamladıktan sonra 1899'da Askerî Tıbbiye Okulu'na girdi. 4 Kasım 1905'te tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. 1 Aralık 1913'te Harbiye Nezareti Sağlık Dairesi Başkan Yardımcılığı görevine getirildi. 1 Haziran 1915'te binbaşılığa yükseldi. Bu sırada Millî Müdafaa Vekâleti Sıhhiye Dairesi Reisliğine tayin edildi. Mütarekeden sonra 9. Ordu Müfettişliği emrine verildi. TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Bayezid milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışına katıldı. 11 Mayıs 1920'de milletvekilliğini koruyarak Millî Müdafaa Vekâleti Sağlık Dairesi Başkanlığına getirildi.⁷⁵ 10 Mart 1921 tarihinde Sıhhiye ve İctimai Muavenet (Sağlık ve Sosyal Yardım) Vekili seçilen Dr. Refik Bey, muhtelif kısa aralıklarla (10 Mart

⁷³ *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923)*, C.3, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Yayına Hazırlayan: Fahri Çoker, Ankara: 1994, s. 157-158.

⁷⁴ *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923)*, s. 156; *TBMM Albümü (1920-2010)*, C. 1, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, 2010, s.15.

⁷⁵ *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923)*, s. 153-154.

1921- 16 Mayıs 1921; 19 Mayıs 1921–20 Aralık 1921; 23 Ekim 1923–6 Mart 1924; 6 Mart 1924- 21 Kasım 1924; 4 Mart 1925-26 Ekim 1937) beş defa bahse konu bakanlık görevinde büyük başarı ile hizmet etti. TBMM II. Dönemden ölümüne kadar İstanbul'dan milletvekili seçildi. Cumhuriyet döneminde Sağlık Bakanı iken hazırlattığı sağlık planı ve programı gereğince, 1924'te Ankara, Erzurum, Diyarbakır ve Sivas vilayetleri başta olmak üzere yurdun çeşitli bölgelerinde hastaneler, doğum ve çocuk bakımevleri, verem sanatoryumları, dispanserler, sağlık yurtları inşa ettirdi. Sıtma, frengi ve trahomla mücadelenin bütün imkânlarını hazırlattı ve bu hastalıklar ile mücadeleyi başlattı.

11.5. Süleyman Sûdî (Acarbay)

1866'da Bayezid'de doğdu. Tutak Aşar ve Ağnam Memuru Kapılar Kethüdasızade Abdülkadir Ağa'nın oğludur. İlk ve ortaöğrenimini Bayezid'de tamamlayan Süleyman Sûdî Bey ayrıca medrese eğitimi de aldı. 1883 yılında Karakilise Mahkemesi'nde kâtiplik görevine başlayan Süleyman Sûdî Bey, 1887'de Tutak Bidayet Mahkemesi birinci kâtipliğine atanmışsa da 1892 yılında Eleşkirt Bidayet Mahkemesi kâtipliğine nakledildi. 1904 yılında bu görevden azledilen Süleyman Sûdî Bey, aynı yıl tekrar Tutak Bidayet Mahkemesi kâtipliğine atandı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan seçimlerde 16 Ocak 1909 tarihinde Bayezid Mebusu seçilen Süleyman Sûdî Bey, ikinci dönem Meclis-i Mebusan'da da aynı görevine devam etti. Millî Mücadeleye katılan Süleyman Sûdî Bey, I. TBMM için yapılan seçimlerde Bayezid Mebusu seçilmiş ve 15 Mayıs 1920'de Meclis'e katılmıştır. Mecliste İçişleri ve Dilekçe Komisyonları ile Memurin Muhakematı Tetkik Kurulu'nda görev yapan Süleyman Sûdî Bey; Doğu illeri ve işgalden kurtarılan bölgeler göçmenleri için kurulan komisyonda da üye olarak bulundu. Bu dönemde biri gizli celsede olmak üzere on iki konuşma yapan Süleyman Sûdî Bey 3 kanun önergesi ve 4 soru önergesi verdi. Süleyman Sûdî Bey'in Meclisteki faaliyetleri arasında; Bayezid Sancağı'nın müstakil sancak/liva olarak idaresi için 1920 yılında verdiği kanun teklifinin TBMM tarafından kabul edilmesi ve yasalaşması önemlidir. Süleyman Sûdî Bey'in bir başka teklifi; 1924 yılında Karaköse kaza merkezinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ismi ile bir idadi açılmasına dairdir. Meclis-i Mebusan ve TBMM'de ikişer dönem mebusluk görevinde bulunan Süleyman Sûdî Bey bahse konu görevleri sırasında gerek yerel ve gerekse ülke genelini ilgilendiren konularla ilgili olarak yasama faaliyetlerinde bulundu.⁷⁶ Süleyman Sûdî Bey, 7 Ocak 1928 tarihinde Doğu Beyazıt'ta vefat etti. Ailesi (ACARBAY) soyadını aldı.⁷⁷ Bayezid'in yetiştirdiği önemli siyasi şahsiyetlerden biri olan Süleyman Sûdî Bey, siyasi faaliyet olarak büyük ölçüde kendi seçim bölgesini ilgilendiren konuların takipçisi olmuş ve bu sorunların çözümü için çaba harcamıştır. Bugünkü Ağrı ilinin kurulmasının önemli bir aşaması onun ve onu destekleyen mebusların gayretleriyle sağlanabilmıştır.

⁷⁶ Şaban Ortak, "Kişisel Mektuplarının Açılması Meselesiyle Meclis-i Mebusan Gündemine Gelen Bayezid Mebusu Süleyman Sûdî (Acarbay) Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, 2020, s.44.

⁷⁷ *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923)*, s. 159-160.

12. Sonuç

1578 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Bayezid Sancağı, sınır şehri olmasından dolayı tarih boyunca Doğu'dan gelen saldırılara maruz kalmıştır. 1821 yılındaki İran istilası sırasında oldukça tahrip edilen Bayezid Sancağı, 1828, 1855 ve 1877 tarihlerinde Ruslar tarafından işgal edilmiş, sırasıyla 1829 Edirne Antlaşması, 1856 Paris Antlaşması ve 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne geri verilmişti. 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölge hem Rus hem de Ermeni işgaline uğramıştır. 1917 yılı Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilali sonucunda Rus orduları bölgeden çekilirken yerlerini Ermenilere bırakmışlardır. Bayezid Sancağı ahalisi, bir yandan Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus işgali ve Ermeni mezalimine maruz kalırken diğer taraftan da yokluk ve sefaletle mücadele etmiştir. Şartlar dayanılmaz bir hâl alınca on binlerce Müslüman bölge halkı, başka vilayetlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bölge halkını Ermeni zulmünden kurtarmak için Şubat 1918'de başlayan Türk Ordusu'nun ileri harekâtı neticesinde Bayezid merkez kazası, 14 Nisan 1918'de, Karakilise/Karaköse (Ağrı) 15 Nisan 1918'de Ermeni işgalinden ve zulmünden kurtarılmıştır. Ancak bölge neredeyse üç buçuk yıla yakın bir süre devam eden Rus-Ermeni işgalinin ardından tamamen tahrip edilmiş durumdaydı. Bayezid Sancağı Birinci Dünya Savaşı yıllarında diğer bölgelere nazaran daha büyük tahribata maruz kalmış ve vilayet merkezinden sekiz günlük mesafede olması nedeniyle işgalden kurtuluş günü olan 14 Nisan 1918'den Eylül 1919 kadar geçen süreçte hükûmetten herhangi bir yardım görmemişti. Bu noktada Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yardımları büyük önem kazanmıştır. Dr. Lütfi Bey başkanlığındaki Hilâl-i Ahmer heyeti, 14 Eylül 1919'da geldiği Bayezid bölgesinde bir ay aralıksız yardım faaliyetinde bulunmuştur. Ancak bölge halkının sefaleti o kadar büyük boyutlarda olduğundan dolayı, Hilâl-i Ahmer'in bu yardımları bile yetersiz kalmıştır.

Her türlü yokluk ve olumsuz koşula rağmen Millî Mücadele döneminde Bayezid Sancağı'na mensup Aşiret Alaylarından teşkil edilen Milis Kuvvetler, Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordunun ileri harekâtının başarıya ulaşmasında büyük katkı sağlamışlar ve Doğu Cephesi'nin başarıyla kapanmasında büyük rol oynamışlardır. Bayezid Sancağı, 1919 yılının Temmuz ayında Erzurum'da toplanan kongreye, kurucuları arasında Bayezid mebusu Şefik Beyin de bulunduğu Vilâyât-ı Şarkkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin fahri üyesi olarak katılmıştır. Aynı zamanda Bayezid Belediye Reisi Abdülaziz Bey tarafından Vilâyât-ı Şarkkiye Müdafaa-i Hukuk Vilayeti Cemiyeti'nin Bayezid'de bir şubesi açılmıştır. Bayezid (Ağrı) halkı, Millî Mücadele boyunca büyük fedakârlıklarda bulunmuş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yanında yer almıştır.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA. BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı)

BOA. DH. İ. UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

BOA. DH. KMS. (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)

BOA. DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)

BOA. İ. DUİT. (İrade Dosya Usulü)

Resmî Yayınlar

TBMM Kavanin Mecmuası,

Düstur

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alpaslan, İsmet. *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1982.

Alpaslan, İsmet. *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, Ağrı: Ağrı Valiliği Yayınları, 2008.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 11, Ocak 2001

Aslan, Özcan. "Ağrı İlinde Ermeni Mezalimi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: 2011.

Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C.I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Çakmak, Fevzi. *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Tetik, vd., Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005.

Çeliker, Fahri. "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu", *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1918, Sayı:12, s.47-85.

Demirtaş, Mehmet. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağı'nda Demografik Durum", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: 2009, s. 315-322.

Dr. Şerif Bey. *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Yayına Hazırlayan: Murat Küçükkuşurlu, Trabzon: Serander Yayınları, 2011.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921), C.I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011.

Evsile Mehmet. "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:36, 1996, s.911-926.

Gül, Abdülkadir. "Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı: 2010, s.124-143.

- Hızlı, Ali. "1920-1965 TBMM Dönemlerinde Görev Yapan Ağrı Mebusları" Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: 2004.
- İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri*, Yayına Hazırlayan: Cihangir Gündoğdu, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004.
- İlter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yayına Hazırlayanlar: Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Karataş, Yakup-Makul Yıldırım. "II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı", *Yakın Dönem Ağrı Tarihi*, Editörler: Ahmet Edi-Yakup Karataş, Bursa: Ekin Yayıncılık 2020.
- Karpat, H. Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 2003.
- Kars, Zübeyir. "Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına Kadar Beyazıt ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: 2011, s. 237-258.
- Kaya, Faruk-Karataş, Yakup. Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 30, 2014, s.158-180.
- Kurt, Songül Keçeci. *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856-1914)*, Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, 2014.
- Kürkçüoğlu, Erol-Özkaya, Hakan. *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün-Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Ankara: TTK Yayınları, 2012.
- Ortak, Şaban. "Kişisel Mektuplarının Açılması Meselesiyle Meclis-i Mebusan Gündemine Gelen Bayezid Mebusu Süleyman Sûdî (Acarbay) Bey'in Siyasi Faaliyetleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, 2020, s.44-68.
- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları (1914-1928)*, Yayına Hazırlayanlar: Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Editör: Ceren Aygül, Ankara: Türk Kızılayı, 2013.
- Öğün, Tuncay. *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.
- Sakin, Orhan. *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2008.
- Selvi, Haluk. *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Selvi Haluk, Cırık Bülent, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı, 2013.
- TBMM Albümü (1920-2010)*, C. 1, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, 2010.
- Tuncel, Metin. "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: 2009, s. 387-390.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921),C.III, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985.

Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923), C.3, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri, Yayına Hazırlayan: Fahri Çoker, Ankara: 1994.

Ural, Selçuk- Daşkiran Tuğba. "Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti'nin Erzurum İli Faaliyetleri, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, Ek Sayı:2, s.361-382.

Yarbay Guze. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, çev. Hakkı Akoğuz, Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.

Yıldırım, Cemal. *Belgelerle Ağrı'da Ermeni Mezalimi*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2002.

EK 1. Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir ve ordu komutanları

Yazar Hakkında / About Author

**Prof. Dr. Figen ATABEY | Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi |
fatabey[at]agri.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7916-1602**

Prof. Dr. Figen Atabey, Ankara doğumludur. Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde, Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimini Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamıştır. 2013 yılında Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yardımcı Doçent kadrosuna atanan Atabey, aynı üniversitede 2015 yılında Doçent, 2020 yılında ise Profesör kadrosuna atanmıştır. 2015-2018 yılları arasında Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevinde bulunan Atabey, hâlihazırda Türkiye Cumhuriyeti Tarih Ana bilim dalı başkanlığını yürütmektedir. Prof. Dr. Figen Atabey'in çalışma alanı ağırlıklı olarak Cumhuriyet Dönemi Ağrı yerel tarihi, Türk denizcilik tarihi, Birinci Dünya Savaşı'nda cepheler ve Atatürk dönemi Türk dış politikası üzerinedir.

**Prof. Dr. Figen ATABEY | Ağrı İbrahim Çeçen University |
fatabey[at]agri.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7916-1602**

Prof. Dr. Figen Atabey was born in Ankara. She completed her undergraduate education at Middle East Technical University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, and her master's and doctorate studies at Ankara University, Institute of Social Sciences. Atabey, who was appointed as an Assistant Professor at Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History in 2013, was appointed as an Associate Professor at the same university in 2015 and as a Professor in 2020. Atabey, who served as the Head of the Department of History at Ağrı İbrahim Çeçen University Faculty of Arts and Sciences between 2015 and 2018, is currently the head of the Department of History of the Republic of Türkiye. Prof. Dr. Figen Atabey's field of study is mainly on the local history of Ağrı during the Republican Era, Turkish maritime history, fronts in the First World War and Turkish foreign policy during the Atatürk period.